

УДК 930.1 (477) (092) «19/20»

Г. К. Швидько

Національний гірничий університет України (Дніпропетровськ)

ПРОФЕСОР М. П. КОВАЛЬСЬКИЙ ЯК НАУКОВИЙ КЕРІВНИК: ЕТИЧНА СКЛАДОВА

Представлені ключові етичні компоненти в роботі з молодими дослідниками видатного історика, професора М. П. Ковальського (1929–2006). Засновник і визнаний лідер відомої дніпропетровської джерелознавчої школи підготував 28 кандидатів наук, майже половина з яких згодом захистили докторські дисертації. Формування навичок дослідницької роботи, сумлінного ставлення до наукової діяльності як до найвищої моральної цінності, уважного індивідуального ставлення до особистості учнів у поєднанні із захоплюючим особистим прикладом, – все це становило фундаментальні засади науково-педагогічної діяльності професора. В статті використовуються особисті матеріали вченого (листи, спогади, інтерв'ю), ювілейні і помертні публікації, власні спостереження від спілкуванні і співпраці з М. П. Ковальським.

Ключові слова: етика історика, М. П. Ковальський, дніпропетровська школа джерелознавства, підготовка аспірантів, наукове співтовариство.

Представлены ключевые этические компоненты в работе с молодыми исследователями выдающегося историка, профессора Н. П. Ковальского (1929–2006). Основатель и признанный лидер известной днепропетровской источниковедческой школы подготовил 28 кандидатов наук, почти половина которых позднее защитили докторские диссертации. Формирование навыков исследовательской работы, добросовестного отношения к научной деятельности как к наивысшей моральной ценности, внимательного индивидуального отношения к личности учеников в соединении с захватывающим личным примером, – все это составляло фундаментальные основы научно-педагогической деятельности профессора. В статье используются личные материалы ученого (письма, воспоминания, интервью), юбилейные и помертвые публикации, собственные наблюдения от общения и сотрудничества с Н. П. Ковальским.

Ключевые слова: этика историка, Н. П. Ковальский, днепропетровская школа источниковедения, подготовка аспирантов, научное сообщество.

The article reveals key ethical components in the work and communication of outstanding historian, professor M. P. Kovalskyi (1929–2006) with young scholars. Founder and recognized leader of the known Dniepropetrovsk school of source studies trained 28 candidates of science, almost half of whom later defended doctoral thesis. Formation of research skills, of faithful attitude to scientific work as the highest moral value, attentive individual attitude to the personality of students, combined with spectacular personal example, – all this formed the fundamentals of research and teaching activity of the professor. The author uses personal materials of the scientist (his letters, memoirs, interviews), anniversary and posthumous publications, and also gives her own observations of communication and cooperation with M. P. Kovalskyi.

Key words: *ethics of historian, M. P. Kovalskyi, Dniepropetrovsk school of source studies, preparation of graduate students, the scientific community.*

З часу відходу у вічність визначного вченого і педагога Миколи Павловича Ковальського (1929–2006) вже сплинуло сім років. Цієї відстані достатньо для всебічного вивчення його життя і творчості, глибокого осмислення його наукового доробку, визначення місця в українській історіографії не лише як автора багатьох опублікованих праць з властивою їм науковою новизною і введенням до наукового обігу комплексів наукових джерел, але й як лідера наукової школи, котрий зробив значний внесок у підготовку науково-педагогічних кадрів кандидатів та докторів наук.

Усвідомлення значимості постаті М. П. Ковальського відбулося ще за життя вченого, в тому числі через видання присвячених йому збірників праць і проведення щорічних наукових читань, присвячених його пам'яті, у Дніпропетровську та Острозі. Власне, маємо нетиповий ні для радянської, ні для сучасної історичної науки випадок прижиттєвого визнання провідної ролі вченого в розробку наукового напряму, а також підтвердження такого визнання після його смерті, коли змінилися наукові пріоритети і суспільно-політичні умови розвитку історичних досліджень. Не заглиблюючись у з'ясування причин цього феномену, пошлемося на кілька солідних видань, зміст яких може певною мірою дати відповідь на питання: чим пояснити таку усталеність загальної оцінки творчості М. П. Ковальського? [2, 4, 7, 8].

В даній статті поставлена мета з'ясувати лише один аспект діяльності М. П. Ковальського – його наукове керівництво молодими дослідниками, методи формування в них дослідницьких навичок і виховання якостей, що відносяться до поняття «етики вченого».

Для досягнення поставленої мети використовуємо в якості джерел інформації, по-перше, судження самого вченого з цього приводу, по-друге, опубліковані в різних прижиттєвих ювілейних і помертних виданнях спогади його учнів і колег, по-третє, власні спостереження і оцінки, оскільки відносимося до числа перших учнів і послідовників (у всякому разі так вважаємо) професора М. П. Ковальського.

Інтерес до даної теми пояснюється унікальністю факту виникнення наукової школи джерелознавства та історіографії України на початку 1970-х рр., коли ця дослідницька нива була найбільш занедбаною. Зауважимо, що вперше визначення «наукова школа Ковальського» прозвучало з вуст провідних московських істориків – академіка І. Д. Ковальченка, професора О. В. Чистякової та ін. А в опублікованому вигляді це вперше зафіксовано вже на початку ХХІ ст. в працях авторитетних істориків – академіка Я. Д. Ісаєвича та професора Я. Й. Грицака.

Хоча поняття «наукова школа» не вимірюється кількісними параметрами, все ж звернемося спочатку до них. Підсумок «кадрової спадщини» Миколи Павловича доволі красномовний – 28 його аспірантів захистили кандидатські дисертації, з цього числа 13 вихованців сьогодні є докторами історичних наук, а дванадцять його учнів згодом стали завідувачами кафедр у вищих навчальних закладах та завідувачами відділів в академічних установах (до цього числа не включено відомого вченого, професора С. І. Світленка, декана історичного факультету ДНУ, у якого М. П. Ковальський був науковим консультантом тільки по докторській дисертації).

Всі кандидатські дисертації були присвячені актуальним проблемам джерелознавства та історіографії та конкретної історії, переважно України. За хронологією більшість дисертаційних праць охоплює історію України XV–XVIII ст. Проте кілька дисертаційних досліджень виходять як за територіальні межі України, так і за вказані хронологічні рамки. Наприклад, перший аспірант М. П. Ковальського В. К. Якунін розробляв тему «Боротьба М. П. Покровського проти дворянсько-буржуазної і дрібнобуржуазної історіографії», а один із останніх аспірантів В. В. Дячок – «Джерела про Устима Кармалюка та опришківство на Поділлі (1813–1835 рр.)». Це свідчить про широту ерудиції наукового керівника, без чого не можна чітко визначити об'єкт, предмет та завдання наукової праці, передбачи-

ти можливі шляхи наукового пошуку, обсяги джерельної бази, проблемні питання тощо. Власне, це значною мірою впливало на якість кінцевого продукту, мірилом якої були успішні захисти дисертацій.

За місцем захисту кандидатських дисертацій розклад показників такий: 20 з них захищено у спеціалізованій вченій раді Дніпропетровського державного (тепер національного) університету, 3 – в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ, 1 – в Інституті історії АН УРСР, 1 – в Київському державному університеті, 1 – в Московському державному історико-архівному інституті, 1 – в Університеті дружби народів ім. П. Лумумби, 1 – в Запорізькому державному (нині національному) університеті. Науковий керівник не боявся і не соромився відправляти своїх вихованців на прискіпливий суд знаних науковців як рідного університету, так і столичних інституцій, де були провідні фахівці з проблематики дисертацій.

Підступи до розкриття заявленої теми бачмо у з'ясуванні питань, по-перше, про формування керівником у своїх аспірантів ставлення до своєї професії науковця і педагога, по-друге, про виховання в них шанобливого пієтету до старших, авторитетних, мудріших через життєвий досвід учених, до попередників на досліджуваній ниві, колег свого покоління та до тих, хто тільки-но почав іти вслід. В обох випадках нам видається, що визначальним чинником є сила особистого прикладу вченого, а не спеціальні настанови, хоча й без них іноді не можна обійтися. Та навіть деякі зауваження до рукопису вже є настановами (наприклад, майже всі початкуючі дослідники у вступі до статті намагаються переконати читача, що у залучених ними до огляду працях істориків нічого не зроблено з даної теми, тоді як сам текст рясніє цитатами і посиланнями на ті праці). Отже, про силу прикладу. Дозволимо собі згадати тут відомий латинський афоризм: «*Verba movent, exempla trahunt*» («слова хвилюють, а приклади – захоплюють»). Проте зауважимо, що за всього того не може бути абсолютного виховного ефекту стосовно всіх аспірантів. На це впливає характер кожної молодої людини, обставини її подальшого наукового шляху, середовище, до якого вона потрапляє, політичні уподобання тощо. Але це спостереження загалом не може зашкодити виявленню загальних ознак «виховного процесу» Вчителя по відношенню до його учнів. Кінець-кінців, хлібороб сіє зерно, а чи зійде воно, чи визріє у колос не завжди від нього залежить.

При актуалізації питання етичної складової було зазначено факт визнання «наукової школи М. П. Ковальського». А тому логічно спершу звернутися до питання про ставлення самого «лідера школи» до такого визначення і визнання в науковому світі істориків (у всіх дослідженнях у дефініції «наукова школа» обов'язковим елементом наявності її лідера – талановитого і плідного вченого, педагога, організатора та ін.).

Професор М. П. Ковальський у 1995 р., відповідаючи на поставлене йому питання: «в чому полягає основа успішного функціонування зв'язки «учитель – учень» в історичній науці?», відповів, що для нього ключовою є взаємна довіра, чи точніше, віра в успіх справи, досягнення поставленої мети. Далі – зовсім несподівано: «У мене ніколи не було проблеми пошуку учнів та послідовників. Хоч чим далі живу, чим більше позаду дисертантів, остаточно не знаю як визначити, що таке науковий напрям, що таке наукова школа» [2, с. 27]. Він просто самовіддано працював, не думаючи ні про «школу», ні про своє лідерство.

Гадаємо, деякі пояснення суті питання про етичну складову зв'язки «учитель – учень», криються у судженні М. П. Ковальського про спільність творчої праці учителя і учня, взаємну повагу і збагачення ідеями: «Поряд зі мною і разом зі мною пройшла велика плеяда людей, головно наукової творчої молоді, якими я маю всі підстави гордитись... ми взаємно збагачувалися ідеями, спільною, часто колективною роботою, то були реальні і корисні для науки співавтори, ми робили спільну працю, їх щире, сердечне ставлення до себе автор відчуває на великих віддальх, і те, що вони були і є, напевне, найбільший життєвий і творчий успіх і велика моральна радість для автора» [3, с. 14].

Однак колектив «спільної творчої праці» не виникає випадково. Переважна більшість наукових вихованців М. П. Ковальського – це його колишні студенти. Отже, він розпочинав формувати молодого дослідника задовго до написання тим дисертації, прищеплював йому не тільки навички архівного пошуку, аналізу історичного джерела, наукової етики в оцінці зробленого попередниками, але й любов до наукової творчості, прагнення до розширення власної ерудиції, повагу до заслужених авторитетів в історичній науці. Зауважимо суттєвий факт: під керівництвом професора завжди працювало значно більше студентів, ніж могло потрапити до числа аспірантів, че-

рез обмежену квоту місць до аспірантури. Спочатку ця робота зі студентами відбувалася в рамках студентського наукового гуртка (ця форма роботи після тривалої перерви набула контрольованого поширення з кінця 1960-х рр.), а з часом це були ті, хто виконував під його керівництвом курсові та дипломні роботи. Незважаючи на різні перспективи цих студентів щодо їх аспірантства Микола Павлович однаково педагогічно, уважно і терпляче (адже не всі однаково швидко сприймали науку творчості) ставився до всіх, не вважаючи когось зайвим тягарем.

Студенти готували на засідання наукового гуртка, керованого тоді ще доцентом М. П. Ковальським, та на студентські наукові конференції доповіді й повідомлення, які не раз були прочитані науковим керівником. Ця робота вимагала від нього значних затрат часу. Адже треба було не просто прочитати, а й зробити зауваження, дати поради як їх виправити, підказати де і яку літературу взяти, на що звернути увагу, попрацювати із студентом над логікою та стилем викладання написаної доповіді або статті. Помноживши все це на кількість студентських «опусів» (одне з улюблених слів М. П.), можна уявити собі, який то був колосальний труд Вчителя.

Рівне, уважне ставлення Миколи Павловича до студентів не виключало того, що він намагався підтримати того, в кому запримитив дослідницький талант. Для ілюстрації цього наведу приклад, знайдений нами у спогадах нині доцента Віктора Івановича Воронова. Він пише, що вже на перших зустрічах у студентській аудиторії Микола Павлович «буквально зачарував майже всіх своїх студентів власною ерудованістю, широкою обізнаністю і знанням сутності і специфіки професії історика, водночас привабив своєю простотою, доступністю у спілкуванні, людяністю і якимось неповторним, притаманним тільки йому шармом... він, напевно як ніхто інший, у наших студентських уявленнях повністю відповідав образу справжнього професора вищого навального закладу». Цього захопленого студента незабаром призвали до лав радянської армії. Одним із перших викладачів факультету, хто про це довідався, був професор М. П. Ковальський, який допоміг хлопцю організувати дострокову здачу іспитів першої для нього сесії. А коли студент зайшов попрощатися перед від'їздом, Микола Павлович дав йому свою домашню адресу й попросив не переривати зв'язку з факультетом і писати листи з армії йому особисто. Далі словами В. І. Воронова: «Не знаю і

майже не пам'ятаю, як я, власне, наважився написати першого листа Миколі Павловичу, і яким же значний був мій подив, коли досить скоро я отримав від нього відповідь! Після цього наше листування продовжувалося всі два роки моєї служби... Мені ж, напевно, можна точно пишатися тим фактом, що я був одним з небагатьох, якщо не єдиним солдатом строкової служби, з яким листувався професор Микола Павлович Ковальський» [1, с. 93–95].

Зрозуміло, що після повернення на навчання у Віктора Івановича не було сумнівів у тому, під чиїм науковим керівництвом він буде виконувати курсові і дипломну роботу. Таким був шлях до аспірантури одного з вихованців М. П. Ковальського. Таким був вплив особистості вчителя на молодого дослідника.

Ступінь авторитету і впливу М. П. Ковальського на студентів, особливо тих, хто працював під його керівництвом, був дуже високим. Оскільки автор цих рядків відноситься до перших його учнів, «гуртківців», то доведеться згадати як ми мимоволі наслідували «шефа». Найбільш захоплені науковою роботою гуртківці були постійними відвідувачами обласної, міської та університетської бібліотеки, тягали з собою набиті книгами і картками портфелі, читали і конспектували книги чи статті за будь якої нагоди – на різних зборах, на безплідних лекціях з деяких предметів, на канікулах відправлялися працювати в центральні історичні архіви та бібліотеки (Москва, Київ, Львів). Це були люди заражені вірусом одержимості в науковому пошуку. Це був такий собі романтичний період становлення майбутніх науковців.

Досягнення успіху у вигляді захищеної дисертації залежить також від правильного вибору наукової теми. Зрозуміло, що вона має бути актуальною, визначитися науковою новизною тощо. Тут йдеться про інше. Яким чином витворювалася тема дисертації, знаходимо відповідь у спогадах учнів Миколи Павловича. У кожному разі – це окремі цікаві сюжети, але можна вивести спільну ознаку методики роботи керівника з майбутнім аспірантом (бо ставали аспірантами Миколи Павловича ті, хто вже раніше визначився з науковою проблематикою своєї дослідницької праці, на відміну від аспірантів, наприклад, «кафедр суспільних наук», які отримували (!) теми від призначеного їм після зарахування до аспірантури наукового керівника).

Це був спільний процес пошуку теми «двома сторонами», одна з яких частіше всього має тільки інтерес до знань, а друга має знання, але ще не виявила, зацікавленість у якій проблематиці має даний студент, яким періодом хотів би займатися, які здібності має до наукових занять, в якій галузі історії хотів би працювати – джерелознавстві, історіографії чи конкретної історії. Істинний дослідник, крім усього іншого, повинен бути «закоханим» у свою тему. Спочатку могла бути обрана лише проблематика, а після якогось часу роботи студента над літературою і джерелами із неї вилучалася перспективна для дослідження тема. Микола Павлович не нав'язував студенту/аспіранту тему дослідження, а намагався зацікавити нею, викликати бажання своїм майбутнім дослідженням заповнити наукову лакуну.

Видається цікавим приклад вибору теми дисертації майбутньому аспіранту, який не був студентом М. П. Ковальського, а познайомившись з ним навесні 1970 р., вступив до аспірантури восени того ж року. В дуже скороченому вигляді, за спогадами Юрія Васильовича Назаренка, який вступав до заочної аспірантури, маючи вже 20 років стажу роботи, це відбувалося так. Після знайомства і пропозиції Миколі Павловичу завідувача кафедри професора Дмитра Павловича Пойди взяти на себе керівництво аспірантом, співбесідники вийшли з навчального корпусу на проспект Карла Маркса. Незабаром завідувач пішов додому, а М. П. Ковальський та Ю. В. Назаренко довго ходили з кінця в кінець проспекту і розмовляли. Із спогадів: «Н. П. Ковальського интересовало все! Он спросил: «Юрий Васильевич, в анкете я обратил внимание на Ваш пестрый послужной список. За 20 лет (1951–1970) Вы сменили немало мест приложения своих сил. Чем это вызвано? И все это в Запорожье!». Співрозмовник пояснив, що працював на різних посадах в системі шкільної освіти, нині ж працює на кафедрі філософії та наукового комунізму машинобудівельного інституту, має дві вищі освіти – філологічну та історичну. «Николай Павлович спросил меня: «Зачем Вам понадобилось два высших образования?». Кандидат в аспіранти відповів, що в області не було жодного вузу з історичним факультетом, а далеко він не міг їздити на навчання через матеріальні перешкоди, але пізніше здійснив свою мрію, вступивши на історичний факультет Київського університету. «Николай Павлович также спросил, на какие темы диссертации нацеливал меня технический вуз ... Мои коллеги по кафе-

дре и технари с инженерных факультетов сошлись на теме для меня по гражданской истории: «Вклад работников машиностроительной промышленности Украины в научно-технический прогресс в годы семилетки (1959–1965)». Він почав працювати над цією темою, але зрозумів, що без інженерних знань із цієї затії нічого путнього не буде. Натомість, його зі шкільного віку цікавила тема Визвольної війни українського народу середини XVII ст. та постать Б. Хмельницького. Юрій Васильович розказував, які книги з цієї теми він читав у дитинстві і пізніше, які фільми дивився, в КДУ це була тема його курсових та дипломної роботи. «В общем, следствием нашей продолжительной беседы было решение Николая Павловича согласиться стать моим научным руководителем» [6, с. 85–88]. Тема історіографії Визвольної війни стала дисертаційним дослідженням Ю. В. Назаренка.

Кожен із наукових вихованців Миколи Павловича, звичайно, має свою історію роботи під керівництвом Вчителя, свого становлення як науковця. Ці «історії», з одного боку, свідчать про індивідуальний підхід керівника до професійної підготовки кожного свого учня, а з іншого – про наявність спільної методики роботи з початківцями, принципів, що є наріжним каменем становлення і діяльності науковця.

На роздуми, напрями пошуку, вирішення наукового завдання впливали не тільки дані Миколою Павловичем орієнтири пошуку необхідного матеріалу, але навіть його добродушно-іронічні коментарі, несподівані запитання з досліджуваної проблематики, заперечення якогось твердження з наведенням відповідних аргументів, висловлена думка стосовно якогось питання, однак яку він ніколи не нав'язував аспіранту. Суворо не регламентуючи процес роботи над дисертацією, тим не менше, він створював таку творчу ауру навколо себе, що кожен з аспірантів сам прагнув демонструвати результати своєї роботи через участь у наукових конференціях, поїздки до архівів та бібліотек, публікації статей тощо.

Однією з виразних ознак методики роботи М. П. Ковальського з аспірантами було заохочення встановлення ними наукових контактів з провідними вченими, які займалися відповідною їх інтересам проблематикою, спілкування з цими вченими, що, на його думку, повинно було, з одного боку, збагачувати знаннями молодого дослідника, а з іншого – постійно тримати його «в тонусі», аби він працю-

вав над підвищенням власної кваліфікації, розширенням діапазону різних знань, аби бути цікавим співрозмовником ученого, а не лише його слухачем. Зауважимо важливу деталь: при цьому ніколи не ставилася мета використати таке знайомство і спілкування для полегшення захисту дисертації (якщо вже йшла мова про захист, то тут, радше, йшлося про його рівень – чіткість викладу змісту дисертації, вичерпні відповіді на запитання, аргументована дискусія з опонентами за їх зауваженнями). Для наукового керівника це було б навіть принизливо. А він своїми вихованцями пишався як продуктом своєї праці – від пошуку здібних до науково-педагогічної діяльності студентів до набуття ними під його керівництвом здатності податись в самостійне наукове життя.

З цього боку суттєве значення для нас (маємо на увазі «перше покоління» аспірантів Миколи Павловича) стало спілкування з такими корифеями в галузі джерелознавства та історіографії, як московські вчені академік Іван Дмитрович Ковальченко, доктори історичних наук Сігурд Оттович Шмідт, Володимир Аронович Дунаєвський, Олена Вікторівна Чистякова, Лев Микитович Пушкарьов, Анна Леонідівна Хорошкевич, професор-джерелознавець з Ростова-на-Дону Олександр Павлович Пронштейн, київські провідні науковці В'ячеслав Ілліч Стрельський, Марк Якимович Варшавчик, Віталій Григорович Сарбей, Федір Павлович Шевченко, Анатолій Васильович Санцевич. Усіх їх М. П. Ковальський дуже високо шанував як авторитетних учених і особистостей, а вони, в свою чергу, ставилися до нього з особливою повагою і теплом, не по-столичному зверхньо, а як до вченого першорядного в історичній науці, хоч докторську дисертацію він захистив у Московському університеті лише восени 1984 р. Ця обставина на аспірантів мала значний вплив, від керівника їм передавався той пієтет і повага до корифеїв історичної науки. З іншого боку, їх ставлення до нашого «шефа» не могло не впливати на аспірантське почуття гордості від належності до кола його учнів. Чи це все стосується поняття «етика вченого»? Думаю, що абсолютно так. Без фальші, без користі, щиро і одночасно повчально.

Науковим і моральним авторитетом для своїх вихованців професор залишався і після захисту нами кандидатських дисертацій. А він вважав потрібним також, за необхідністю, щось порадити, підказати, зробити зауваження. Дещо з того зберглося в пам'яті, а дещо

і в писаному вигляді. Знову звернемося до опублікованих спогадів і матеріалів, присвячених Миколі Павловичу Ковальському. У збірнику 2007 р. вміщено 23 його листи до Юрія Андрійовича Мицика, сьогодні доктора історичних наук, професора, а тоді ще аспіранта – доцента. В них знаходимо чимало елементів наставництва. Наведемо один лише приклад, котрий нам видається досить красномовним у розрізі досліджуваної теми. У листі від 30 квітня 1979 р. до Ю. А. Мицика, який тоді перебував на науковому стажуванні у Польщі, Микола Павлович спочатку торкається питання про тему докторської дисертації свого вихованця, котрий ніяк не міг вибрати з-поміж двох напрямів: досліджувати далі українські літописи, чи зайнятися джерелами з історії Визвольної війн середини XVII ст. Ось як пише стосовно цього «шеф»: «Трудно сразу же определить тему работы, которая мыслится как докторская. И тема, и рамки, и объемы выкристаллизовываются в процессе разыскания источников, ибо все украинское источниковедение – целина сплошная. Я все же думаю, что зря Вы отказываетесь от летописей: надо только идти по пути не только расширения источников, а их углубленного анализа...

В общем, Вы все мечетесь, что естественно и по молодости, и по обилию материалов». В цьому ж листі Вчитель робить молодому науковцю зауваження вже іншого характеру «Сборник «Анализ...» было издавать очень трудно, но он вышел быстро и при больших усилиях технических. Зря Вы неоднократно «читаете мораль» и Плохию, и Князькову... Хлопцы (Плохий и Князьков) написали хорошие статьи. И зря Вы высокомерно даете им «оценочки» – как «аспирантские», вспоминаете прошлое, личное... Еще нам всем до вершин далеко, не надо так обращаться с молодежью, я не за их зазнайство, но и без подчеркивания превосходства, не надо сбивать на путь боязни, там где это ненужно... Тем более подчеркивать свое превосходство». Зазначимо, що сьогодні доктор історичних наук, професор С. М. Плохий працює в Гарварді (США), а доцент С. П. Князьков у Запорізькому університеті. У примітках до листа, з якого наведено витяг, професор Ю. А. Мицик пише: «Цей фрагмент листа Миколи Павловича засвідчує зайвий раз той факт, що мій науковий керівник був дуже вимогливим до мене не тільки в науковому плані, але і в життєвському, прагнув виправити недоліки мого характеру (і як мені здається у певних напрямках небезуспішно)» [5, с. 56–57].

Сам же Микола Павлович Ковальський не теоретизував з приводу етики вченого. А на поставлене йому питання «в чому ж основа успішного функціонування зв'язки «учитель – учень» в історичній науці?» (мається на увазі не взагалі, а стосовно його персонально) він відповів: «Про систему «вчитель – учень» в науці у мене є сакраментальна теза, яку я висловив на захисті дисертацій двох моїх аспірантів декілька років тому: Вони повірили в мене, а я повірив у них». Цим сказано все».

Таким він був учителем. Такою була його етика вченого.

Бібліографічні посилання

1. *Воронов В. І.* Мій образ професора М.П. Ковальського / В. І. Воронов // Микола Павлович Ковальський. Ad gloriam... ad honores... ad memorandum. – Д., 2007.
2. ДІАЗ / За ред. О. І. Журби. – Д., 1997. – Вип. 1: На пошану професора Миколи Павловича Ковальського.
3. *Ковальський М. П.* Історик і історіографія / М. П. Ковальський // ДІАЗ. – Д., 1997. – Вип. 1.
4. Микола Павлович Ковальський. Ad gloriam... ad honores... ad memorandum / За ред. Г. К. Швидько. – Д., 2007.
5. *Мицик Ю. А.* З листів М. П. Ковальського / Ю. А. Мицик // Микола Павлович Ковальський. Ad gloriam... ad honores... ad memorandum. – Д., 2007.
6. *Назаренко Ю. В.* Эпизоды из воспоминаний об учителе и друге / Ю. В. Назаренко // Микола Павлович Ковальський. Ad gloriam... ad honores... ad memorandum. – Д., 2007.
7. Наукові записки. Серія «Історичні науки»: зб. праць на пошану професора М. П. Ковальського / гол. ред. Л. Винар та І. Пасічник; відп. ред. В. Трофимович. – Острог, 2004.
8. Осягнення історії: зб. праць на пошану професора М. П. Ковальського / гол. ред. Л. Винар та І. Пасічник. – Острог; Нью-Йорк, 1999.